

osmanlı'da batılılaşma ve batımerkezcilik ideolojisinin tarihsel kökenleri

KADİR CÂNATAN

Yrd. Doç. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Sosyoloji Bölümü

Kavramsal Çerçeve

"Batımerkezcilik" ya da "Avrupamerkezcilik, sosyolojide etnosantrizm (etnikmerkezcilik) olarak bilinen bir olgunun Avrupa'ya özgü bir türüdür. Sosyolojide etnosantrizm, "kendi ulusunun ya da grubunun özelliklerini, alışkanlıklarını ve görüşlerini kriter olarak kullanmak ve bu kritere uygun olmayan başka halkları ve grupları yabancı, garip, barbar, kısacası aşağı değerinde görme eğilimi" olarak tanımlanır.¹ Burada eğilim, sosyolojide "tutum" kavramına denk bir ifadedir. Birçok sosyal psikologa göre tutum, zihinsel (bilişsel) bir öge, bazılarına göre davranışı yönlendiren duyumsal bir ön düşünce, kimilerine göre de ideoloji ya da kanaat oluşumunu etkileyen bir değerler bütünü, bir vaziyet alıştıdır.² Bu kapsamlı tanımda tutum, hem ideolojik (zihinsel bilgi ve düşünce) ve sözel (kanaat) hem de pratik (vaziyet alış) bir olgu olarak karşımıza



çıkmaktadır. Demek ki tutum olarak etnosantrizm üç katlı bir yapıdan oluşmaktadır. İlk katmanı *fikir* ve *bilgi* katmanıdır. Bu düzeyde tutumlar, ifade edilmemiş fikirler olarak kimseyi rahatsız etmez. *Kanaat*, tutumun ikinci katmanı olup onun sözel boyu-

**İster hoşumuza gitsin ister gitmesin,
"Avrupamerkezli bir dünyada yaşıyoruz".
Böyle bir dünyada Avrupamerkezcilik egemen
bir ideoloji ya da düşünüş biçimi haline gelmiştir.
Bunun da açıklanabilir bir nedeni vardır:
"Bir toplumda egemen olan fikirler egemen
güçlerin fikirleridir (Karl Marx)."**

tunu ifade eder. Bu noktadan itibaren tutum, başkalarını etkilemeye ve sosyal ilişkilerde bir rol oynamaya başlar. Sözelimi bugün Avrupa'da birçok ırkçı ya da aşırı sağcı parti lideri veya aydınının göçmenler ve İslam hakkında olumsuz beyanlarda bulunması toplumda yankı uyandırmakta ve toplumsal atmosferi sertleştirmektedir.

Tutumun üçüncü katmanını ise *davranışlar* oluşturmaktadır. Davranışlar, sözel kanaatlere kıyasla daha somut ve daha etkileyicidir. Aşırı sağcı ve İslamofobik ifadeler yetkili otoriteler tarafından çoğunlukla kovuşturulmaz, oysa ayrımcı bir davranış pekala cezalandırılmaktadır. Çünkü bu noktada ayrımcı tutum, söz konusu kişi ya da grubun haklarını ve özgürlüklerini ihlal edecek bir düzeye ulaşmıştır. Eğer "fikir olarak tutum" "davranış olarak tutum"a dönüşmezse gizil durumda kalır ve toplumsal sonuçları yoktur. Bu durumda olumlu ya da olumsuz bir tutum, öznel bir duygu ve düşünce olarak içeride kalmış ve dışsallaşmamış olur.

Dünyada etnosantrizm sadece Batılı/Avrupalı uluslara özgü bir olgu değildir. Bu ol-

guya hemen hemen her toplumda rastlamaktayız. Fakat etnosantrizmin bir çeşidi olarak burada "Batımerkezcilik" ya da "Avrupamerkezcilik" hakkında konuşmamızın çok özel bir nedeni var: O da avrosantrizmin modern dünyaya damgasını vurmuş olmasıdır. İster hoşumuza gitsin ister gitmesin, "Avrupamerkezli bir dünyada yaşıyoruz". Böyle bir dünyada Avrupamerkezcilik egemen bir ideoloji ya da düşünüş biçimi haline gelmiştir. Bunun da açıklanabilir bir nedeni vardır: "Bir toplumda egemen olan fikirler egemen güçlerin fikirleridir (Karl Marx)."

Bildiğim kadarıyla "Avrupamerkezcilik" (1988)³ konusunda ilk kez bir kitap yazmış olan Mısırlı Samir Amin, bu ideolojiyi, Batılıların başkaları karşısındaki önyargılarını, bilgisizliklerini ve umursamazlıklarını ifade eden sıradan bir etnosantrizm olarak görmez. Avrupamerkezcilik, kapitalist sistemin egemen ideolojisinin yalnızca bir boyutudur. Avrupamerkezcilik, oldukça yakın zamana ait bir kurgudur. Her yerde karşımıza çıkan ve her yere sızan bu ideolojiyi tam olarak tanımlamak güçse de üzerinde uzlaşmaya varılmış bazı öğeleri bulunmaktadır. Bu öğelerden birincisi, Batı dünyası, askerî güç de içinde olmak üzere, yalnızca maddî gücün ve zenginliğin dünyası olmakla kalmayıp kendini gelmiş geçmiş dünyaların en iyisi olarak takdim etmektedir. Bu sava bağlı olarak ortaya çıkan ikinci öğe, diğer dünyaların hiçbir şey sunabilecek bir durumda olmamasıdır. Yani ne sosyalist dünya bu sisteme bir alternatif olabilmıştır, ne de dinî ve ulusal modeller Batı dünyası karşısında bir cazibe yaratabilmiştir. Sonuç olarak dünya için Avrupalılaşmak ve Avrupa'yı izlemekten başka bir çare yoktur. Bu üçüncü öğe, Avrupa'nın kendisini başka dünyalara bir standart ve kriter olarak da-

yatması anlamına gelmektedir. Biz bu makalede Türkiye’de Avrupamerkezciliğin tarihsel kökenlerini araştırmak istiyoruz. Bir bakıma söz konusu tutumun, başta aydınlar ve devlet adamları arasında oluşumunu ve tarihsel süreçte izlediği aşamaları ele alacağız.

Osmanlı’da Batılılaşma Öncesi İslahatlar ve Etnosantrizm

Osmanlı devletinde bir zihniyet ve tutum olarak Avrupamerkezcilik ideolojisi, Batılılaşma yönündeki ıslahat ve yenileşme girişimlerinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Batılılaşmayı bir siyaset tarzı olarak ele alırsak Avrupamerkezcilik bu siyasetin zihniyet boyutunu ifade etmektedir. Bu iki olgu arasındaki ilişki, bir sebep-sonuç ilişkisidir. Başka bir deyişle Osmanlı’da ilk önce Avrupamerkezcilik bir zihniyet ortaya çıkıp daha sonra bu ideoloji temelinde bir siyaset belirlenmemiştir. Tam tersine Osmanlı’da Batılılaşma, bir “zorunluluk” olarak kendini hissettirmiş ve bu siyasal sürece koşut olarak Avrupamerkezcilik fikri doğmuştur. Bunun nedeni, Osmanlı’nın uzun bir süre kendi dışında yükselen bir uygarlığa gözünü kapamış olmasıdır. Bunun temelinde kendine aşırı güven duymuş olması ve Batı karşısındaki mağrur tavrı vardır. Birçok yerli ve yabancı Osmanlı tarihçisine göre Osmanlı’nın Batı karşısında tutunamamasının temel nedeni de bu tutumunda aranmalıdır. Bu görüşe göre Osmanlı, yükselme devrinin telkin ettiği kendine yeterlilik ve mükemmellik inancının sonucu olarak Batı dünyasındaki bilimsel ve teknolojik gelişmeleri izlemeye gerek duymamış ve içine kapanmıştır. Daha sonra bu içe kapanmanın sonuçlarını tüm açıklığıyla Batı karşısında askerî alanda aldığı yenilgilerle ve toprak kaybıyla yaşamıştır.

Aslına bakılırsa Osmanlı’da siyasal bozulmanın belirtilerini fark etme ve bunu önlemek için yapılan ıslahat çabaları, Batılı tarzdaki reformlardan oldukça eski tarihlere gitmektedir. Osmanlı devlet adamları ve ulema, 16. yüzyılın başından itibaren devlet yapısındaki yozlaşmayı fark etmiş ve Batılı tarzda reformların yapıldığı 18. yüzyılın başına kadar birçok ıslahat girişiminde bulunmuşlardır. Bunun en açık göstergesi, devlet düzenini ıslah etmek amacıyla yazılan layihalardır. Diyebiliriz ki Osmanlı’da ıslahat belgeleri olarak görülebilecek bir “layiha literatürü” oluşmuştur. Layihalar, devlet adamları ve ulema arasında yapılan anket üzerine yazılan ıslahat önerileri ya da raporlarıdır. Bu belgelerde devlet seçkinleri ve bilginler, bir taraftan devlet yapısındaki bozulma ve yozlaşmaları dile getirirken diğer taraftan da bunları önlemek üzere bir öneriler demeti sunmaktadırlar.

Layihalar içinde en çok bilineni şüphesiz ki Koçibey Risalesi’dir.⁴ Koçibey (öl. 1648), Arnavut asıllı bir devşirme olup Enderun’da eğitim görmüş ve IV. Murad’a musahiplik yapmıştır. Gerçekte bu risale ne ilk ne de

Osmanlı, yükselme devrinin telkin ettiği kendine yeterlilik ve mükemmellik inancının sonucu olarak Batı dünyasındaki bilimsel ve teknolojik gelişmeleri izlemeye gerek duymamış ve içine kapanmıştır.

sondur. Ama layiha literatürünün doruk noktasını temsil ettiği kesindir. Bu belge, öncekilerden daha keskin ve daha kapsamlıdır. Koçibey, risalesinde sultanları bile eleştirel bir gözle ele almakta ve sapmaları tarihsel süreç içinde tek tek inceleyerek bu konularda yapılması gerekenleri de açıklamaktadır. Ona göre devletin içten içe çürü-

mesi Kanuni dönemine kadar gitmektedir. Bu döneme kadar sultanlar devletin her işiyle yakından ilgileniyor ve divan toplantılarına katılıyorlardı. Kanuni, bu âdeti bozmuş ve daha mesafeli bir yönetim tarzını seçmiştir. Yine eskiden idareciler "kul" (yeniçeri) kökeninden geliyor ve başka türlü işler yapmıyorlardı. Hiç kimse sebepsiz yere görevinden alınmıyor ve işler her zaman ehline veriliyordu.

Zamanla sultanlar devlet yönetiminden habersiz hale gelmişler, ehli olmayan kişiler önemli pozisyonlara kadar çıkmışlar ve gelişmiş güzel kesimler devlet işlerinde görevlendirilmiş ve sebepsiz yere görevinden alınmaya başlamışlardır. Hatta çürüme öylesine bir hal almıştır ki devlet görevleri ve yeniçeri maaşları rüşvetle dağıtmaya başlanmıştır. Tüm kurumlara sızmış olan bu usule aykırı işler, devlet yapısını derinden sarsmıştır. Koçibey'in ıslahat teklifleri idarî niteliktedir ve uygulamalarda şiddeti öngörmektedir.⁵ Açıktır ki Koçibey kötümser bir insan görüşünden hareket etmekte ve insanların cebir olmadan usule uygun hareket etmeyeceğini düşünmektedir.

Layihalarda dile getirilen görüşleri, Osmanlı'nın "yerli çözüm" arayışları olarak nitelendirmek mümkündür. Bu dönemde Osmanlı kendi dışındaki gelişmelerden haberdar olmadığı gibi yüksek bir özgüven duygusuna da sahiptir.

17. yüzyılda yaşayan Koçibey döneminde Osmanlı İmparatorluğu, hâlâ İran içlerinden Faş'a, orta Avrupa'dan Habeşistan'a kadar uzanan dünyanın en geniş topraklarına sahip bir imparatorluktur. Bu dışarıdan muhteşem görünüşüne rağmen saray, devlet idaresi ve İstanbul ahvali başta olmak üzere imparatorlukta yozlaşma belirtileri

baş göstermiş, iktisadî yaşam çöküntü içine girmiş, İstanbul ve Anadolu'da isyanlar başlamıştır. Bu dönemde Avrupa da önemli çelişkiler içinde ve bir "bunalım" çağı yaşamaktadır. 16. yüzyılda gerçekleşen dinî reformlarla Avrupa bir savaş ve gerginlik ortamına sürüklenmiş ve hoşgörüsüzlük 17. yüzyılda zirveye çıkmıştı. Fakat bu dönemde Avrupa aynı zamanda sanat, felsefe ve bilim alanında da önemli gelişmelere sahne olmaktadır. Descartes başta olmak üzere büyük akılcı filozoflar bu çağda yaşamışlardır.

Layihalarda dile getirilen görüşleri, Osmanlı'nın "yerli çözüm" arayışları olarak nitelendirmek mümkündür. Bu dönemde Osmanlı kendi dışındaki gelişmelerden haberdar olmadığı gibi yüksek bir özgüven duygusuna da sahiptir. Osmanlı devlet adamları ve ulema, Osmanlı'daki değişimleri "nizam-ı âlem" in bozulması ya da "ihtilal-ı âlem" olarak değerlendirmişlerdir. Bunun temelinde yatan en önemli faktörlerden biri, onların meseleye "taraf" olarak bakışlarıdır. Ayrıca Osmanlı seçkinleri sistemde meydana gelen değişimlere "fetret" ve "bid'at" kavramları çerçevesinde bakmaya alışmış bir geleneğin içinden gelmektedirler. Onlar değişimlere "olumsuz" bir anlam yükleyerek vakıayı "nizam-ı âleme karşı ihtilal" olarak görmüşlerdir. Bu bakış açısının gerisinde, "Devlet-i Aliyye'nin ihtişam ve şevket" devrini "Osmanlı'nın altın çağı" olarak değerlendirmeleri yatmaktadır.⁶ Bu durumda çözüm basittir: "Kanun-ı Kadim" e dönmek. Bu kavram, Osmanlı sisteminin standartlarının belirlendiği geçmiş dönemlerin mirasına ve özellikle yükseliş döneminin simge isimleri olan Kanuni ve Yavuz Sultan Selim devirlerini ifade etmektedir. 16. yüzyıldan başlayarak 18. yüzyıla (III. Selim) kadar önerilen ıslahat programlarının teşhis ve tedavileri hep aynı olagelmıştır.

Çözülmenin temel sebebi olarak kanun-ı kadimin ihmal edilmesi ve idarî yozlaşma görülmüştür. Sebepler bu olunca yapılacak iş de basittir: İdareyi ıslah etmek ve kanun-ı kadime dönmektir!

İçerden çözümlerin arandığı yerli ıslahatlar döneminde Osmanlı'nın kendi içindeki milletlere ve Batı'ya bakışı etnosantriktir. Osmanlı'da etnik kökenleri ne olursa olsun tüm gruplar dinî terimlerle tanımlanmakta ve "milletler"e ayrılmaktadır. Millet, Osmanlı jargonunda "dinî toplulukları" ifade etmektedir. Buna göre tebaa pek çok millette ayrılmakla birlikte, başlıca iki millettendir: "Millet-i hakime" olan egemen millet, yani Müslümanlar, bunun dışındakiler ise "millet-i mahkume" olan gayrimüslimlerdir.⁷ Bu ayrım, Osmanlı'da gayrimüslimlerin hak ve hukuku olmadığı anlamına gelmemektedir. Tam tersine, sistem Müslümanların hâkimiyetini vurgulamakla birlikte milletler iç işlerinde serbestliğe (bugünkü dilde özerkliğe) sahiptiler. Bu bakımdan milletler sistemiyle, Osmanlı devleti bir "milletler federasyonu"nu andırmaktadır. Her milletin başında bir "milletbaşı" bulunuyor ve merkezi devlet, bu milletbaşlarıyla ilişki içine giriyordu. Başka bir deyişle milletlerin yönetimi milletbaşları aracılığıyla sağlanıyordu.

Millet sistemi, özerklik yanında tüm dinî ve etnik grupların kültürel olarak kendilerini ifade etmelerine olanak tanıyor ve çok renkli bir tablo yaratıyordu. Burada eşitlik veya özdeşleşme değil, farklılıkların ifadesi önem kazanmaktadır. Devlet de söz konusu farklılıkları kurumsallaştırma yönünde bir işlev görmektedir. Sözelimi zaman zaman yayınlanan fermanlarla, milletlerin hangi renk elbise giyecekleri ya da tersinden giymeyecekleri belirleniyordu. Müslümanlar, sadece siyasî değil dinî bakımdan da

kendilerini üstün görüyorlar ve gayrimüslimlere yukarıdan bakıyorlardı. Bu bakış açısı, kimi düzenlemelere de yansıyor. Sözelimi gayrimüslimler Müslümanların olduğu mekânlarda ata binemiyorlardı. Bu tutum, sembolik olarak gayrimüslimler karşısında bir üstünlük sağlama biçimi olarak algılanıyordu.

Millet sistemi, özerklik yanında tüm dinî ve etnik grupların kültürel olarak kendilerini ifade etmelerine olanak tanıyor ve çok renkli bir tablo yaratıyordu. Burada eşitlik veya özdeşleşme değil, farklılıkların ifadesi önem kazanmaktadır.

Osmanlı ahlakçılarından Kınalızade Ali Efendi'nin ifadelerine göre Osmanlı'da farklı etnik ve dinî gruplar hakkında basmakalıp düşünceler hâkimdi. Örnek vermek gerekirse Rumlar vefa, emanet ve çalışkanlıkları ile ayrılırlar. Fakat cimrilikleri ve hasislikleri kınanacak ve küçümsenecek seviyededir. Arnavutlar, güzel, akıllı ve ince sanatlara kabiliyetlidirler. Fakat kibir, inat, isyan ve fesattan geri kalmazlar. Kürtler cesur ve zekidirler. Fakat hırsızlık ve yol kesmede meşhurdurlar. Gürcüler, akıl ve kîfayet, çalışkanlık ve dirayetten uzak değildirler. Köle ve cariyelerinin itaat ve bağlılıkları iyidir. Fakat özür beyanından ve düşük davranışlardan geri kalmazlar.⁸ Bunun gibi Kınalızade Ali Efendi daha birçok milletin özelliklerinden bahseder. Bu tanımlamalarda dikkat çeken şey, milletlerin hem olumlu hem de olumsuz özellikleriyle ortaya konulmuş olmasıdır. Her ne kadar bir toplumu bu şekilde bile olsa belirli kalıplara koymak mümkün değilse de bir Osmanlı aydınının milletleri tümüyle olumsuz niteliklerle tasvir etmemesi sağduyunun bir göstergesidir.

Gerek Yahudiler gerekse Hıristiyanlar, Müslümanların yabancıları oldukları insanlar değillerdi. İslam'ın gelişinden önce Arabistan'da her iki dinin de temsilcileri vardı. Arap müşriklerine kıyasla bu gruplar "Ehli Kitap" olarak nitelendiriliyor ve ayrıcalıklı bir muamele görüyorlardı. Bu tutum, diğer zamanlar ve bölgeler için de örnek oluşturmuştur. "Müslümanlar, Hıristiyan ve Yahudilere belli ölçülerde hoşgörü gösteriyorlarsa da genelde onlara karşı fazla saygı duymuyorlardı. İslam'ın mükemmelliğine, Müslümanların gücünün üstünlüğüne kani olan Müslümanlar için, Yahudiler ve Hıristiyanlar, hükmü ortadan kalkmış dinlerin izleyicileri ve fethedilmiş toplumların üyele-

Müslümanlar, Hıristiyan ve Yahudilere belli ölçülerde hoşgörü gösteriyorlarsa da genelde onlara karşı fazla saygı duymuyorlardı. İslam'ın mükemmelliğine, Müslümanların gücünün üstünlüğüne kani olan Müslümanlar için, Yahudiler ve Hıristiyanlar, hükmü ortadan kalkmış dinlerin izleyicileri ve fethedilmiş toplumların üyeleriydiler.

riydiler. Dolayısıyla onlara verebilecekleri değer ve duyabilecekleri ilgi fazla olmazdı."⁹ Osmanlılar her ulus için kısa bir tekerleme kullanırlar: İngiliz dinsiz, Fransız cansız, Macar uğursuz, Rus huysuz, Alman acımasız, vesaire. Müslüman uluslar için de şartlara göre kullanılan hem olumlu hem de olumsuz kısa tekerlemeler vardı. Gâvurlar ile ilgili tekerlemelerin ise hepsi olumsuzdur ve iyi niyet sadece bu tekerlemelerin kullanılmaması yoluyla ortaya konurdu. Ortaçağa ait eserlerde Avrupalı bireylerin isimleri mutlaka beddualarla birlikte yer alırdı. Hiçbir surette âdet yerine gelsin diye değil, fakat kasıtlı olarak yaptıkları açık

olan bu ilenmeler, hatırı sayılır bir vurguyla tekrar tekrar dile getirilirdi.¹⁰

16. yüzyılda yaşayan Kınalızade Ali Efendi'nin Avrupalılar hakkındaki ifadeleri Osmanlıların bakış açısının göreceli bir boyutta sahip olduğunu gösteriyor. Onların İslam dini konusundaki tutumları olumsuz olmakla birlikte estetik duyguları gelişmiştir. "Avrupalılar, incelik ve güzellikte, zarafet ve hizmet inceliğinde iyi tanınırlar. Bazı sanatlarda tam ehliyetleri vardır. Ancak değme de Müslüman olmazlar. Nice yıl İslam'da şeref ve yücelik bulup, ibadet ve itaat edenlerden fırsat bulup 'Kim geriye dönüş yaparsa, Allah'a hiçbir şey zarar vermez' manasına ulaşmışlardır."¹¹ Öyle görünüyor ki Osmanlı Avrupa'ya dinî gözlükten bakınca olumsuz şeyler görüyor, ama başka açılardan Avrupalı olsun veya olmasın tüm milletlerin olumlu yönlerini de görüyor ve takdir ediyordu. Bu da Osmanlı'ya yön veren dinî paradigma açısından anlaşılır bir durumdur.

Osmanlı'da Yol Ayrımı

18. yüzyılın başına kadar Osmanlı seçkinleri "yerli" çözümlerden medet ummuşlar ve Batı dünyasına tümüyle ilgisiz kalmışlardır. Ancak 17. yüzyılın sonuna rastlayan günlerde (1699 yılında) Avusturya İmparatorluğu ile imzalanan Karlofça Antlaşması'yla Osmanlı Avrupa ilişkileri değişmeye başlamıştır. Bu anlaşma, Osmanlı Devleti'nin toprak kaybettiği ilk antlaşmadır ve bu tarihten sonra Osmanlı Devleti gerileme dönemine girmiştir. Bu andan itibaren sultanlar, devlet adamları ve ulema (1) Nizam-ı Âlemciler ve (2) Nizam-ı Cedidciler olmak üzere ikiye ayrılmışlardır.¹² İlk grup Osmanlı Devleti'nin siyasî ve askerî yönden güçlü olduğu takriben 1450-1550 yılları arasındaki bir asrı (Altın Çağ), ideal bir dö-

nem olarak alırlar ve bütün sorunların kaynağının bu kesitteki kurumsal yapılanmaların bozulmasından kaynaklandığını düşünürler; dolayısıyla onlara göre, geçmişteki güzel günlere geri dönebilmek için yapılması gerekenler, söz konusu kurumsal yapılanmaya neden olan etmenleri tespit etmek ve bunları ortadan kaldırmak için lazımlı gelen idarî tedbirleri almaktır; yani Nizam-ı Alemcilere göre İdeal Devlet, gelecekte kurulmayacaktır; geçmişte kurulmuş ama bozulmuştur.

Özellikle 17. yüzyıldan sonra giderek güçlenmeye başlayan Nizam-ı Cedidcilere göre ise, geçmişteki ideal yapılanmanın artık bugün için anlamı yoktur. Çağlar değiştikçe hükümlerin de değişmesi gerekir. Her çağda mevcudun en iyisinden yararlanmak gerektiği için Avrupalılardan aktarılacak bilgiler ve yöntemler yoluyla yeni bir kurumsal yapılanmaya gidilmelidir. Dolayısıyla geçmişteki güzel günleri yeniden yaşayabilmek için Batı'dan mevcut kurumsal yapılanmaların en iyisini tespit etmek ve buna götürecektedbirleri almaktır. Nizam-ı Cedidcilere göre İdeal Devlet gelecekte kurulacaktır.

Osmanlı'da Batı etkisinin duyulduğu ilk devir "Lale Devri"dir. Pasorofça Antlaşmasıyla (1718) başlayıp 1730 yılındaki Patrona Halil İsyan ile sona eren bu dönem zevk ve sefâ devri olarak bilinir. Adını, o dönemde İstanbul'da yetiştirilen ve zamanla ünü dünyaya yayılanlale çiçeklerinden alır. Bu dönemdeAvrupa ile savaş yaşanmamış, barış içinde yaşamak fikri ortaya çıkmıştı. Osmanlı Devlet Avrupa'yı daha iyi tanıyabilmek içinParis ve Londra gibi şehirlere elçiler göndermiştir. Bu, Batı karşısındaki tutumların değişimini anlamada önemli bir noktadır. Osmanlı, bu devreye kadar Avrupa ülkelerine elçi gönderme gereği duymamıştır. Bu tavrın arkasında biraz önce res-

metmeye çalıştığımız mağrur duruş ve kendi kendine yeterlilik düşüncesi vardır. Lale devrinde Avrupa'ya elçilerin gönderilmesi demek, kendi dışındaki bir uygarlığa ilgi duyması, en azından merak etmesi demektir. Bu merak elbette durup dururken uyanmamıştır. Karlofça Antlaşması'nın beraberinde getirdiği şok, Osmanlı'yı düşmanını tanımaya yöneltmiştir.

Bu dönemin bir başka özelliği, dönemin sonuna doğru (1727) Osmanlı'da matbaanın kurulmasıdır. Bu Batı'yı takip etmenin ve tanımaya başlamanın akabinde Osmanlı ülkesine giren ilk teknolojik yeniliktir. Anılmaya değer bir başka şey, mimarlık, resim ve minyatür sanatlarının gelişmesidir. Uzun, devamlı ve yıpratıcı harplerden sonra yorgun, perişan, ümitsiz ve bitkin bir halde Lale Devri'ne giren Osmanlı devlet adamları, artık garbın üstünlüğünü, hiç olmazsa müphem bir şekilde muayyen sahalarda

Özellikle 17. yüzyıldan sonra giderek güçlenmeye başlayan Nizam-ı Cedidcilere göre geçmişteki ideal yapılanmanın artık bugün için anlamı yoktur. Çağlar değiştikçe hükümlerin de değişmesi gerekir.

kabul ediyorlardı. Fakat ne bunun sebeplerini ne de kendi zaaflarını giderecek çareleri bulacak vaziyette idiler.¹³ Osmanlı'nın kendi dışında bir gücün yükselmekte olduğunu görmesi önemliydi, ama ne yapacağını tam olarak bilemiyordu. İlk tepkiler de paradoksal olmuştur denebilir: Bir yandan Avrupa'yı (elçiler yoluyla) anlamaya ve oradan teknoloji (matbaa örneği) almaya çalışırken diğer yandan da yenilginin şokunu atlatmak için telafi edici mekanizmalara başvurmuştur. Lale Devri'nin hususiyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulun-

duğu müşkül vaziyetten, acı realiteden bir nevi kaçıışı ifade etmesidir. İstikbalin hesabına tesis edilmeye çalışılan sun'î ve muvakkat bir muvazene ve sükûn sayesinde yakın geçmişin dertleri, geleceğin endişe ve kaygıları sanat, debdebe ve ihtişam havası içinde zevk ve safa ile unutulmaya çalışılmıştır.¹⁴

Avrupa karşısında, Lale Devri'nden itibaren giderek yaygınlaşan ve kökleşen iki tavır olacaktır. Birincisi Batı'nın üstünlüğünü,

Lale Devri'yle başlayan ilişki, Osmanlı'nın daha önceki dönemde hiç de alışık olmadığı bir ilişki biçimidir. İşte, bu yeni ilişki biçimi Osmanlı'nın Batı karşısındaki kibrini alıp götürecektir ve yerine hayranlık uyandıran duyguları yerleştirecektir.

giderek kapsam alanı genişleyecek biçimde kabul etmek, ikincisi de bu üstünlük karşısında aşağılık duygusuna kapılmaktır. Lale Devri'yle başlayan ilişki, Osmanlı'nın daha önceki dönemde hiç de alışık olmadığı bir ilişki biçimidir. İşte, bu yeni ilişki biçimi Osmanlı'nın Batı karşısındaki kibrini alıp götürecektir ve yerine hayranlık uyandıran duyguları yerleştirecektir. Fakat Avrupa karşısındaki tutumların değişmesi uzun bir zaman dilimi içinde gerçekleşecektir. Çünkü tutumlar, uzun süre ayakta kalabilen ve değişmesi de yine aynı şekilde uzun süreyi gerektiren istikrarlı zihniyet ve davranış kalıplarıdır.

Lale Devri devlet adamlarını, içine daldıkları pembe rüyadan Patrona Halil İsyanı uyandırmıştır. Halkın zor geçim şartları ile sarayın umursamaz debdebe ve ihtişamının yarattığı çelişki, bir yeniçerinin etrafında biriken kalabalıkların kıyamıyla son bulmuştur. Halktan kaynaklanan bu tepki, bundan

sonraki dönemde de giderek yüzünü Batı'ya dönen saray erkânı ile muhafazakâr halk arasında tekrar tekrar yaşanacaktır. Demek ki Batılılaşma, sadece dışarıyla olan ilişkilerimizi değil, içeriyle olan ilişkilerimizi de derinden sarsacaktır.

Devlet Politikası Olarak Batılılaşma

18. yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başında Osmanlı'da ıslahatlar farklı bir kılığa bürünmüştür. III. Selim'in işbaşına gelmesiyle Nizam-ı Cedidçiler ilk kez saray ve devlet nezdinde söz sahibi olmaya başlamış ve Batı tarzı bir değişim programını yürürlüğe koymuşlardır. Bugüne kadar "yerli" çözümlerden medet uman Osmanlı elitleri, 19. yüzyılın başından itibaren "yabancı" (yani Avrupalı) çözümlere itibar etmeye başlamış ve böylece modern tarihimizde "Batılılaşma" denilen sürecin ilk uygulamalarını vermişlerdir. Bu sürecin başlatılmasında askerî alandaki yenilgiler başat bir rol oynamıştır. Bu nedenle III. Selim'in ıslahat programı özellikle askerî bir nitelik arz etmektedir. Ancak onun programının bu alanla sınırlı kalmadığı da bilinmektedir. II. I. Selim, düzenli bir ordu kurarak buna "Nizam-ı Cedid" (Yeni Düzen) adını vermiştir. Nizam-ı Cedid, dar anlamda Avrupa usulüne göre yetiştirilmek üzere talimli askerî düzeni ifade etmektedir. Geniş anlamda ise siyasal ve toplumsal alanlarda gerçekleştirmek istediği ıslahatın tümünü ifade eder.¹⁵

Hazırlanış biçimindeki titizliğe bakılırsa Nizam-ı Cedid, ilk kez ortaya konmuş planlı bir ıslahat programıdır. Bu programın oluşturulmasının ön hazırlıkları kapsamında iki önemli şey yapılmıştır. İlk olarak Avrupa'yı daha yakından tanımak için Ebubekir Ratip Efendi'yi Viyana'ya sefaretle göndermiştir (1791). Ratip Efendi, sekiz ay süren ziyare-

tinden sonra bir sefaretname ile dönmüştür. Gözlemlerini özetlediği bu sefaretname kuşkusuz ki III. Selim üzerinde etkili olmuştur. Nizam-ı Cedid kavramı ilk kez kullanılmamakla birlikte bu sefaretnamede de geçmektedir. Bu kavramın Fransız İhtilali'nin etkisiyle kullanıldığı açıktır.¹⁶ Unutulmamalıdır ki tarihin bu dönemecinde Fransız Devrimi gerçekleşeli henüz birkaç yıl olmuştur. Bu devrim Avrupa başta olmak üzere tüm dünyayı etkilemiştir.

İkinci olarak III. Selim ıslahat programının yönünü ve biçimini belirlemeden önce, âdet olduğu üzere devlet seçkinleri ve ulema arasında bir anket yapmış ve görüş istemiştir. Bu anket çalışması, sadece elitler arasında yaşayan görüş ve tavsiyeleri almak değil, aynı zamanda programı uygulayabilecek bir takımı da oluşturmaya yöneliktir. Neticede üç görüş ortaya çıkmıştır:¹⁷

1. Yeniçeri ocağını ve diğer ocakları, Kanuni devrindeki kanunlara göre ıslah etmek. Açıktır ki bu görüş yerlici kesimin geleneksel olarak savunduğu bir görüştür.

2. Yeniçeri ocağı ile diğer ocaklara Frenk eğitim ve öğretimini ve silahlarını kabul ettirmek. Bu görüş Batı yönelimli kişilerin görüşü olup geleneksel ıslahattan kökten ayrılan yeni bir ıslahat şekli öngörmektedir.

3. Yeniçeri ocağını kaldırmak mümkün görülmediği için bunun yanında "Frenk" orduları esaslarına göre yeni bir ordu kurmak. Bu üçüncü görüş, III. Selim'e cazip görünen ve dolayısıyla tercih edilen bir görüş olmuştur.

III. Selim'in tercih ettiği ve uygulamaya koyduğu görüş Batılılaşma tarihî açısından oldukça anlamlıdır. Yenilikçi padişah, Yeniçeri ocağını kaldırarak yerleşik güçlerle çatışmaya girmek istemediği için "eski"nin yanına (yerine değil) "yeni" bir şey koymaya

yönelmiştir. Bu temel tercih, daha sonra Osmanlı'da ortaya çıkacak olan düalist sistemin başlangıç noktasıdır. Batılılaşmacı elit, geleneksel kurumları ıslah etmek veya kaldırmak yerine yeni kurumlar kurarak Yeni Düzen'i bir yerden inşa etmeye başlamışlardır. Daha sonra bu anlayış ve siyaset, aynı devlet ve toplum içinde ikilik (paralel toplumlar) yarattığı için sık sık eleştiriyeye uğrayacaktır.

Nizam-ı Cedid'in Lale Devri uygulamalarından farkı, Batılılaşmanın sınırlı da olsa bir siyasal tercih olarak ortaya konmuş olmasıdır. İlk dönem, serbest kültür etkileşimine bir örnek olarak görülürken ikincisinin farkı, mecburî kültürel değişime kapı aralamış olmasıdır.¹⁸ Hazırlanış biçiminden bir seçenek olarak tercih edilmesine kadar planlı ve bilinçli bir çaba olduğu görülmektedir. Bu, yenilikçilerin Batı hakkında berak bir düşünce yapısına sahip olduğu anla-

Batılılaşmacı elit, geleneksel kurumları ıslah etmek veya kaldırmak yerine yeni kurumlar kurarak Yeni Düzen'i bir yerden inşa etmeye başlamışlardır.

mına gelmemektedir. Batı hakkındaki bilgiler, kısmî ve kişisel gözlemlere dayanmaktadır.

Bu dönemde Avrupa karşısında karmaşık duygular yaşanmaktadır. Bu hususu, Fransız Kralı Louis XVI'nın III. Selim'e yazdığı mektuba onun verdiği tepkiden anlamaktayız. Kral, Osmanlı Fransız ilişkilerinin önemine değindikten sonra mektupta III. Selim'e devletin savaş stratejisi ve politikaları hakkında öğütler vermiştir: "Muharabe güç bir fendir. Bu fende düşman kadar terakki etmeden ve idman yapmadan sefer açmak

külliyen hatalıdır.” dedikten sonra “tahta çıktuktan sonra ilk önce devlet düzenini sağlayıp sonra savaş makinasını ıslaht etmesi”ni önermiştir. Bu işleri yapmadan başka bir ülkeye savaş açmaması gerektiğini de salık vermeden edememiştir. Bu tavır, Selim’i çok kızdırmıştır. Çünkü gerek Selim, gerekse Ratip Efendi Osmanlı devle-

Osmanlı elitleri, genel olarak ordunun ıslah edilmesiyle her şeyin yoluna gireceğine inanıyorlar ve Batı üstünlüğünün askerî alanla sınırlı olduğunu düşünüyorlardı. Bu nedenle Batı’yı ancak bu noktada taklit edebilirlerdi.

tinin durumunu bilmekle beraber yabancı bir kral tarafından mürebbivarî bir tavır ile verilen nasihatı hakaret saymışlardır.¹⁹ Ratip Efendi, cevaben yazdığı mektupta, bir taraftan açıkça padişahın kızgınlığını ifade ettiği gibi, diğer taraftan da Rusya’ya karşı destek istemekten geri durmamıştır. Bu tutum, Osmanlı kibirliliği ile çaresizliğini aynı anda göstermesi açısından önemlidir.

Osmanlı elitleri, genel olarak ordunun ıslah edilmesiyle her şeyin yoluna gireceğine inanıyorlar ve Batı üstünlüğünün askerî alanla sınırlı olduğunu düşünüyorlardı. Bu nedenle Batı’yı ancak bu noktada taklit edebilirlerdi. Batı; düzenli ve talimli bir ordu, yeni silah ve tekniklere sahip olduğu için başarı sağlıyordu. Yeniçerinin yanına kurulan Nizam-ı Cedid bu esaslara göre kurulmuştu ve Fransa’dan bu çerçevede destek isteniyordu. Fransa, bu isteğe olumlu bir cevap vermemiştir. Tıpkı Lale Devri’nde olduğu gibi bu dönemde de Yeniçeri ocağının çıkardığı Kabakçı Mustafa İsyan ile yeni ordu ortadan kaldırılmıştır. Anlaşılan o ki Yeniçeri, kendisine rakip bir orduyu kabul

edemiyor ve yeni bir ordunun kurulmasını kendi sonu olarak görüyordu.

Bu dönemde Batıya bakışın değiştiğini gösteren bir kanıt da daha önce Avrupalılar hakkında söylenen aşağılayıcı ifadelerin kalkmaya yüz tutmuş olmasıdır. Müslüman diplomatlar, bu zaman bile hâlâ bir Avrupalı şahıs veya grup ile karşılaştıklarında kafir terimini kullansalar da 19. yüzyıl içerisinde kaleme alınan belgelerde ve tarihî eserlerde bu yok olmaya başlamıştır.²⁰ Belki bu konudaki değişimi iki farklı düzeyde izlemekte fayda var. Resmî belgeler ve tarihî belgeler Osmanlı resmî dilini ifade etmekte ve resmî düzeyde böyle bir dil yakışık almamaktadır. Ancak günlük dilde gerek devlet yetkilileri gerekse sıradan halk, eski Osmanlı üstünlüğünü ifade eden terimleri kullanmaktan kaçınmamışlardır. Bu da Osmanlı’daki tutum değişikliğinin Batılılaşma sürecinde peyderpey gerçekleştiğini göstermektedir.

18. yüzyılın başında serbest bir kültür değişimini ifade eden Lale Devri, Batılılaşma sürecinde “erken” bir dönemi temsil ederken, aynı yüzyılın sonu ile 19. yüzyılın başında mecburî kültür değişimine geçişin kapılarını aralayan III. Selim devri, bir “geçiş” devri olarak görülebilir. Bundan sonraki dönemde askerî alanla sınırlı kalmayan, köklü ve kapsamlı Batılılaşma girişimleri ortaya çıkacaktır.

Batılılaşmanın Getirdiği Zihniyet: Batımerkezcilik

II. Mahmut, III. Selim’in denetiminde öğrenim görmüş ve onun ıslahat çalışmalarında karşılaştığı zorluklara yakından tanıklık etmişti. Kabakçı Mustafa isyanından sonra tahta çıktığında 23 yaşında genç bir sultan-ı. Yaptığı işler cesaret gerektiren kapsamlı ve köklü ıslahat girişimleriydi. Onun ıslahat çalışmalarını birkaç noktada özetlemek

mümkündür. İlk önce askerî ve idarî alanda ıslahatlar yapan II. Mahmut, Sekban-ı Cedi adı verilen yeni bir askerî teşkilat kurmuştur (14 Ekim 1808). Ancak yeniçeriler kendilerine tehlike olabilecek alternatif bir askerî kuvvet istemiyorlardı. Ayaklanarak Sekban-ı Cedi'nin kaldırılmasını sağladılar. Eş-kinci adı verilen yeni bir askerî teşkilat kurdu, ancak buna karşı da bir başka yeniçeri ayaklanması oldu. Bunun üzerine II. Mahmut, artık Osmanlı Devlet için kanayan bir yara haline gelen yeniçeri ocaklarını Vaka-i Hayriye" (Hayırlı Olay) adı verilen bir olayla kanlı bir şekilde ortadan kaldırdı (15 Haziran 1826). Yeniçeri ocağını kaldırdıktan sonra, onun yerine Asakir-i Mansure-i Muhammediye" adı verilen yeni bir askerî teşkilat oluşturdu. İkinci olarak sembolik değerde birtakım -kılık kıyafet ve saray düzeni ile ilgili- yenilikler yapmıştır. Çıkarttığı kıyafet kanunuyla (3 Mart 1829) devlet memurlarının kavuk, sarık, şalvar ve çarık giymelerini yasakladı. Bunların yerine fes, pantolon, ceket giyilecekti. Buna karşı çıkanları şiddetle cezalandırdı. Saray yaşayışını değiştirerek Avrupalı hükümdarlar gibi davrandı; setre pantolon giydi, sakalını kısa kestirdi, resmini devlet kurumlarına astırdı. Daha da ileri giderek resmî ziyafetlerde şarap içilmesine müsaade etti. Tüm bu değişiklikleri dışarıdan izleyen ve anlam veremeyen halk, onu "gavur padişah" olarak niteledi. Bu değişikliklerle II. Mahmut görsel ve sembolik Batılılaşmanın temsilcisi olmuştur. Bundan sonraki dönemlerde de bu tür çabalar devam etmiş ve Batılılaşmayı şekil ve görüntüden ibaret hale getiren sultan ve devlet adamları hem içeriden hem de dışarıdan eleştirilere uğramışlardır.

Üçüncü olarak II. Mahmut, bazı "ilk"lere imza atmıştır. Döneminde ilk gazete, posta

teşkilatı, karantina uygulaması, nüfus sayımı gibi birçok yenilikler yapıldı. Ayrıca eğitim ve mimarî alanında da geniş çaplı yenilikleri desteklemiştir.

Son olarak II. Mahmut, Avrupa'ya öğrenciler göndermiş ve orada daimî elçilikler kurdu-muştur. İçerde önemli işlere imza atmakla birlikte dış ilişkilerde başarılı olduğu söylenemez. Birçok ülke ile aleyhte anlaşmalar imzalanmış, dışarıda bozgunlar devam ederken içeride de birçok isyan çıkmıştır.

Demin de belirttiğimiz gibi, II. Mahmut dönemi önemli ıslahatlara tanık olmakla birlikte Batılılaşmada görsellik ve biçimsellik ön plana geçmiştir. Padişah, bu nedenle hem halk arasında hem de döneminde ve daha sonraki yıllarda eleştirilere konu olmuştur. Yeniçeri ocağının kaldırılması başlı başına bir olay olmuştur. İlk kez bu kadar köklü bir geleneksel kurum tasfiye edilerek, yerine yeni bir kurum ikame edilmiştir. Öte taraftan geleneksel eğitim kurumları-

II. Mahmut, Avrupa'ya öğrenciler göndermiş ve orada daimî elçilikler kurdu-muştur. İçerde önemli işlere imza atmakla birlikte dış ilişkilerde başarılı olduğu söylenemez. Birçok ülke ile aleyhte anlaşmalar imzalanmış, dışarıda bozgunlar devam ederken içeride de birçok isyan çıkmıştır.

nın yanına Batılı tarzda yeni kurumlar kurularak, ikili bir düzenin oluşturulmasına devam edilmiştir. Avrupa'ya daimî elçiliklerin kurulması ve öğrenciler gönderilmesi Batı ile ilişkilerde önemli bir derinleşme anlamına gelmektedir. Bu iki hattan Batıyla temas yüz yüze bir nitelik kazanmış ve uzun vadede önemli etkilere sebep olmuştur.

II. Mahmut sadece kendi döneminde önemli atılımlar yapmakla kalmamış, kendisinden

sonra gelen Tanzimat'ın da temellerini atmıştır. Özellikle Lale Devri'nden bu yana ıslahatlara karşı koyan Yeniçeri sınıfının tasfiyesi, ıslahat sürecinde önemli bir engelin kaldırılmış olması anlamına gelmekteydi.

Tanzimat, bu devrin önemli devlet adamı olan Mustafa Reşit Paşa'nın "Tanzimat Fermanı" olarak bilinen bir bildiriye kamuoyuna ilan etmesiyle başlamıştır. Reşit Paşa, Paris ve Londra gibi Avrupa'nın büyük kentlerinde elçilik yapmış, aynı zamanda dışişleri bakanlığı ve sadrazamlık görevlerinde bulunmuş yenilikçi bir kişidir. O, sadece bir devlet adamı değil Osmanlı'da yeni bir aydın tipinin de ilk örneğidir.

Reşit Paşa, daha önce belirttiğimiz gibi Paris ve Londra gibi Batılı merkezlerde bulunmuş, Fransızca öğrenmiş ve belli ki Fransız hayranı bir kişidir.

Ferman içeriği bakımdan incelendiğinde devlet yönetiminde keyfilik yerine hukukun üstünlüğüne, herkesin can, mal ve onurunun güvence altında olduğuna, yargıda açıklık ilkesine, vergi ve askerlikte adalete, rüşvetle mücadeleye ve daha da önemlisi Müslüman ve gayrimüslim Osmanlı tebaasının eşit muamele göreceğine vurgu yapılmaktadır. Tüm bu ilke ve yasalar, Ferman'ın girişinde "yeni" olarak nitelenmektedir. Fakat bu yeni şeylerin Kur'an'ın ruhuna ve şariatın yüce ilkelerine uygun olduğu da düşünülmüş olacak ki ilk cümlelerde; Osmanlı'nın gerileme sürecinin bu ilkelerden sapmanın neticesinde gerçekleştiği ve bu ilkelerden bağımsız bir yönetimin ayakta kalma şansının olmadığı vurgulanmaktadır. Dahası ülkenin imkânları iyi bir şekilde değerlendirildiğinde "beş-on yılda kalkınabileceği"

belirtilmektedir. Ferman'ın sonunda ise, bütün sayılan hususların "eski hükümlerin tümünden değiştirilmesi" anlamına geleceğinden Ferman'ın İstanbul ve ülke halkı yanında İstanbul'daki tüm büyükelçilere resmen bildirileceği vaat edilmektedir.²¹

Tanzimat, sadece bir dönemin adı değil, aynı zamanda yeni bir düzen ve zihniyetin de adıdır. Ferman'ının beyan ettiği ilkeler, temelde Osmanlı tebaası ile devlet arasındaki ilişkileri düzenlemektedir. Devlet, vatandaşları karşısında keyfi hareket etmeyeceğini; başka bir deyişle yasalara uygun davranacağını bildirmekte ve herkesin can, mal ve namusunun güvence altında olduğunu belirtmektedir. Bu Osmanlı devlet ve toplum nizamının temelini teşkil eden adalet fikrinin ilk kez kamuoyu (vatandaşlar ve yabancı devletler) karşısında açıkça beyan edilmesidir. Ferman'daki esas fikir bu olmakla birlikte, getirdiği yenilik hiçbir din ve mezhep ayırt etmeksizin vatandaşlara eşit muamele ilkesinin geçerli kılınmasıdır. Bu, düşüncede, Osmanlı'da "farklılık" temeline oturan "milletler sistemi"nin yerine yeni bir temel konulmasıdır. Bu fikir, adına Osmanlıcılık denilen ve "bila tefriki cinsü mezhep" ilkesine dayanan bir ideolojinin ifade biçimidir.²² Artık Osmanlı'da herkes vatandaşlık bağı dolayısıyla "eşit yurttaş"tır.

Bu fikrin nereden geldiği açıktır: Fikir ve yapı bakımından ferman, Fransız Devrim'i'nin İnsan ve Vatandaş Hakları bildirgesinden esinlenmiştir. Osmanlı hukuku tarihinde ilk kez "vatandaşlık" kavramı ve vatandaşlıktan doğan haklar tanımlanmış, bu hakların korunması için yapılması gereken bazı işler sayılmıştır. Reşit Paşa, daha önce belirttiğimiz gibi Paris ve Londra gibi Batılı merkezlerde bulunmuş, Fransızca öğrenmiş ve belli ki Fransız hayranı bir kişidir.

Tanzimat'ın ilan edilmesini, sadece siyasal, kültürel ve entelektüel dış etkiyle açıklamak olanaksızdır. Bunun yanında, bu Ferman'ın sonuçlarının kime yaradığına bakılırsa bir dış baskının varlığından da söz edilebilir. Sanayi Devrimiyle birlikte Osmanlı'da ekonomik yaşam farklı bir biçimde gelişmeye başlamıştır. Sanayi ürünlerinin Osmanlı'ya ithal edilmesi, bir yandan yerli sanayiye çökertirken, diğer yandan da ithalat yapan aracı bir sınıfın doğmasına neden olmuştur. Bu aracı sınıf hemen hemen tamamıyla gayrimüslim kökenli vatandaşlardan oluşmaktadır. Bu sınıfın kendi çıkarlarını güvence altına almak ve haklarını korumak amacıyla Batılı çevrelerle Osmanlı'ya baskı yaptırdığı bilinmektedir. Bu baskı, zımnen Ferman'da kendini hissettirmektedir. Demek ki gayrimüslim tebaanın "zımni" statüsünden "eşit vatandaş" statüsüne geçmesi, durup dururken Osmanlı devlet adamlarının düşündükleri yenilikçi bir fikrin değil, içeriden ve dışarıdan gelen baskı ve taleplerin bir sonucudur.

Tanzimat'ın ilanından bir yıl önce İngiliz tüccarına geniş imkânlar tanıyan Baltalimanı Antlaşması'nın imzalanması (16 Ağustos 1838) Osmanlı ekonomik düzenini değiştiren önemli bir gelişmedir. Bundan önce Avrupa devletlerine anılan Kapitülasyonlar, bu anlaşmadan oldukça farklı bir zihniyete dayanıyordu. 14. 15. yüzyıllardan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancılara verdiği ekonomik, adlî, idarî vb. hak ve ayrıcalıklar, Osmanlı'nın kendine güveninin bir eseri idi. Osmanlı devletinin güçlü olduğu dönemlerde kapitülasyonlar zarar değil yarar sağlıyordu, ancak devletin zayıflamasına paralel olarak kapitülasyonlar bir sömürgecilik şekline almıştır. Üstelik yeni anlaşmalarla Sanayi ülkelerine verilen avantajlar yerli ekonomiyi çökertmiş ve ya-

bancuların Osmanlı üzerindeki baskılarını artırmıştır. Demek ki Osmanlı içinde yeni bir hukuk düzeninin kurulması, bu yeni sınıflar açısından son derece gerekiyordu. Tanzimat'ın bu sınıfsal ve dış baskılarla bağlantısı çoğu tarihçinin gözünden kaçmamıştır. Hatta kimi yerli ve yabancı araştırmacılar, Batılılaşma sürecini merkez kapitalist ülkelere bir "uyum süreci" (ya da uydulaşma süreci) olarak yorumlamışlardır.²³ Biz, burada bu sürecin ekonomik ve siyasal boyutundan ziyade zihniyet ve kültür boyutuyla ilgileniyoruz.

Mustafa Reşit Paşa, Şair Şinasi tarafından "Medeniyet resulü" olarak övülmüştür. Onun bir Tanzimat aydını olarak medeniyetten ne anladığı bu dönemin devlet adamlarının zihniyetinin çözümlenmesi açısından önemlidir. "Civilisation" olarak ifade edilen medeniyet Avrupa için de eski sayılmaz. Çünkü Fransızca'da 18. yüzyılın ortalarında görünmüş, İngilizce'de ise, biraz daha geç, 1770'lerde ilk defa kullanılmaya başlanmıştır. Mustafa Reşit Paşa'nın yetiştirme çağında bu kavram belirli bir anlam ifade etmekte-

Demek ki gayrimüslim tebaanın "zımni" statüsünden "eşit vatandaş" statüsüne geçmesi, durup dururken Osmanlı devlet adamlarının düşündükleri yenilikçi bir fikrin değil, içeriden ve dışarıdan gelen baskı ve taleplerin bir sonucudur.

dir. Bu kavram, sonradan kendisine yüklenilecek olan teknik, ilmî, sınaî ve diğer sahalardaki gelişmelerden hiçbirini ifade etmez. Bu dönemde kavram, "zarafet", "kibarlık" ve "terbiye" gibi anlamalara sahiptir.²⁴ Buradan medeniyetin temsilcisi olarak Avrupa'dan neler alınabileceği konusunda bir fikir edinilebilir. Nitekim bu bağlamda bir

başka devlet adamı ve sadrazamı Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın Fransa kralına verdiği cevap çok dikkat çekicidir. Fransız Kral, konuşmasında Türklerin ilerlemelerine subay, teknik adam ve öğretmen göndererek katkıda bulunmaya hazır olduğunu ifade ettiği zaman Kıbrıslı, "Haşmetmeab... Bu yapacağınız hiçbir işe yaramaz; bu adamlar bizi sıkacaklar, Fransa'dan da Avrupa sivilizasyonundan da bizi soğutacaklardır. Majesteleri onların yerine bize birkaç bin güzel, akıllı ve afacan yosma gönderecek olursa, onlar bizi kesinlikle daha "civilise" edeceklerdir; hatta Fransızlaşırız".²⁵ Bu sözler, sadece Tanzimat döneminin devlet adamlarının medeniyetten ne anladıklarını değil, Batı karşısındaki tutumlarını da açıkça gözler önüne sermektedir.

Oysa daha yüzyılın başında Fransa Kralı Louis XVI'nın III. Selim'e yazdığı mektup ve bu mektuptaki üslup onu çileden çıkarmaya yetmişti. Kendisi de yenilikçi bir padişah olmasına rağmen Batılı devlet adamlarının Osmanlı'ya akıl verir tarzda konuşmalarına asla tahammül edemiyordu. Aradan fazla bir zaman geçmeden, Tanzimat'la birlikte Osmanlı devlet adamlarının Batılı devletle-

Tanzimat'la birlikte, diyebiliriz ki yükselme dönemindeki Osmanlı etnosantrizmi yerini avrosantrizme bırakmaya başlamıştır. Artık Avrupa, mürebbi(ye) kabul edilmektedir!

rin mürebbiyeliliğini kabul ettikleri ve kendilerini onların eline teslim etmeye hazır olduklarını göstermektedir. İşin ilginç yanı, bu sözleri nimet bilen kimi Fransız açık gözler birçok maceraperest yosmayı Türkiye'ye göndererek, çabuk ve tam olarak "civilise" olmak isteyen Türklerin hizmetine sunmuş-

lardır. Bu durum daha geç dönemlerde yabancı "dadi"larla Osmanlı ülkesinde etkisini gösterecektir.²⁶

Tanzimat'ın Batı karşısındaki imge ve tutumunu "Dadi" veya "Mürebbiye" metaforundan daha iyi anlatacak başka bir kelime yoktur. Bilindiği üzere ünlü Türk romancısı H. Rahmi Gürpınar "Mürebbiye" (1897) adlı bir roman yazarak bir yabancı mürebbiyenin Türk ailesinin içine girerek çevirdiği dolapları ve dolayısıyla memleket çocuklarının eğitiminin sırf moda diye eve alınan ve ne olduğu, eğitimden ne derece anladığı bilinmeyen mürebbiyelerce verilmesinin kötü sonuçlarını anlatmaktadır. Aslında burada eleştirilmesi gereken ya da üzerinde bir dönemin zihniyetini okumak açısından durulması gereken nokta, iyi ya da kötü mürebbiye meselesi değildir. Önemli olan bir zamanlar Osmanlı konaklarında, bizi medenileştirmek (yani zarif, nazik ve terbiyeli kılmak) için yabancı, özellikle de Fransız mürebbiye saltanatının ortaya çıkmış olmasıdır. Olayı tersinden okursak, Osmanlı Batı karşısında duyduğu eziklik dolayısıyla aslında kendini kaba saba; zarafet, kibarlık ve terbiyeden yoksun görmektedir. Bu nokta, "öteki" (Batı) hakkındaki düşüncelerin olumlu yönde değişmeye başlamasıyla "ben"lik hakkındaki düşüncelerin de olumsuz yönde değişmeye başladığını göstermektedir. Tanzimat'la birlikte, diyebiliriz ki yükselme dönemindeki Osmanlı etnosantrizmi yerini avrosantrizme bırakmaya başlamıştır. Artık Avrupa, mürebbi(ye) kabul edilmektedir!

Mürebbiyelik olarak ifade ettiğimiz Batı paternalizmini kabul sürecinin bir ucunu "dadi"lar oluştururken, diğer ucunu da Avrupa'ya öğrenci gönderme olayı oluşturmaktadır. İlk kez 1830 yılında başlayan Avrupa'ya öğrenci gönderme işlemi, Tanzimat

döneminde de hızlanarak devam etmiştir. Bundan birkaç yıl önce Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa bu işlemi başlatmıştır. II. Mahmut'tan sonra Tanzimat döneminde de Avrupa'ya öğrenci gönderilmesine önem verilmiştir. 1839 ile 1876 yılları arasında Avrupa'ya 244 öğrenci gönderilmiştir. Bu öğrencilerin 171'i Müslüman, 73'ü; yani yaklaşık yüzde 30'u gayrimüslimdir. İslahat Fermanı'ndan sonra Avrupa'ya gönderilen öğrencisi sayısı artmıştır.²⁷

Mustafa Reşit Paşa, Avrupa'da sosyolojinin kurucusu olarak bilinen Auguste Comte'un dikkatini çekecek kadar aydın düşünceli bir adamdır. Comte, yeni kurduğu "insanlık" dinine davet etmek üzere ona bir mektup yazmıştır.²⁸ Comte, mektubunda "Hiçbir metafizik geçiş olmaksızın İslam'dan, insanlığa tapınmanın ulu evrenselliğini simgeleştiren pozitivizme geçerek, büyük peygamberlerine özgü değerli niyetlerine layık devam ettiricilerini hissedeceklerdir." diyerek nazikçe Paşamızı "Allah'ın yerine insanlığı" koyduğu pozitivist dinine çağırmaktadır. Bu mektup 4 Şubat 1853 tarihli olup doğrudan "Osmanlı İmparatorluğu'nun eski büyük veziri (sadrazam) Ekselans Reşit Paşa'ya" hitaben yazılmıştır. Paşanın ona cevap verip vermediği bilinmemektedir.

Tanzimat'ı sadece Tanzimat Fermanı'nın ilanından ibaret görmek doğru değildir. Hukuk yanında malî, askerî, ekonomik ve eğitim alanında da yeniliklerin yapıldığı kapsamlı bir değişimdir. Tanzimat en geniş çevre ve manası ile ele alınırsa, bir cihan görüşünden başka bir şey değildir. Kendinden evvelki *nizamı* beğenmiyor; kendinden sonra kendi kurduğu *nizamı* görmek istiyor. Yalnız siyasî ve idarî sahada değil, içtimaî hayatın hemen her sahasında bir yeni nizam isteniyor.²⁹ Geleneksel Osmanlı düzeninde İslamiyet'in üstünlüğü ve Hıristiyan-

ları kendi haline bırakma vardır. Dinî açıdan Tanzimat bu üstünlük fikrini altüst etmiştir. Bu altüst oluşun izleri II. Mahmut dönemine kadar gitmektedir. Bu padişahın ıslahatından bahseden bir İngiliz yazar, bunu "Osmanlı gururunun ölmesi" olarak niteler.³⁰ "Milletlerin eşitliği" ya da "eşit yurttaşlık" fikriyle Osmanlı gurur ve üstünlüğüne hukuksal olarak son verilmiş ve Osmanlılık fikri altında yeni bir aidiyet inşasına geçilmiştir.

Tanzimat'a kadar Osmanlı'nın gözünde Batı Hıristiyan'dır. Bu bağlamda sık sık kafir ve Frenk sözcükleri kullanılmaktadır. Batı'dan esinlenen ıslahat süreci içinde bu al-

Mustafa Reşit Paşa, Avrupa'da sosyolojinin kurucusu olarak bilinen Auguste Comte'un dikkatini çekecek kadar aydın düşünceli bir adamdır. Comte, yeni kurduğu "insanlık" dinine davet etmek üzere ona bir mektup yazmıştır.

gı hızla değişerek, Tanzimat'ta Batı bir uygarlık merkezi olarak algılanmaya başlamıştır. Uygarlık olarak Batı algısının da iki aşama geçirdiği söylenebilir. İlk etapta uygarlık nezaket, zarafet ve terbiye olarak anlaşıldığı için Tanzimat'ın ilk döneminde Batı estetik boyutlarıyla dikkat çekmiştir. Böyle bir algılama elbette Batı'dan ne alınacağı konusunda da bir fikir vermektedir. Batı'dan alınması gereken şeyler Tanzimatçıların gözünde görsel şeylerdir. İkinci dönemde ise Batı uygarlığı "fen" ve "sanayi" kelimeleriyle ifade edilmektedir. Tanzimatçılara göre uygarlık taç gibidir; hangi toplumun başına oturtursanız o toplum Batılılaşır.³¹

Özetlersek, Osmanlı'nın Batı karşısında aldığı yenilgiler, bir taraftan çarpık devlet dü-

zeninin iç yüzünü ortaya koyarken diğer taraftan da Batı algısını kökten değiştirmiştir. Algı değişikliği belirsiz de olsa düşmanı merak etmeye ve tanımaya yöneltmiştir. Bu süreç içinde "Hıristiyan olarak Batı" zamanla yerini "Uygarlık olarak Batı"ya bırakmıştır. Hıristiyan Batı'dan Osmanlı'nın bir şeyler alması ve benimsemesi imkânsız bir şeydi. Çünkü İslamiyet'in üstünlüğüne olan kesin inanç onları böyle bir işlemde alıko-yuyordu. Ancak Batı bir uygarlık olarak görülmeye başlandıkça oradan estetik ve gör-sellik gibi uygarlığın manevî öğelerinin yan-ında teknik ve fen gibi maddî öğelerini de almaya başlamıştır. Böylece geleneksel ki-bir ve gurur, zamanla yerini hayranlık ve taklide bırakmıştır. ■

dipnotlar

- ¹ Encyclopedie van de Sociologie, J.M.M. de Valk vd., Sh. 95., Elsevier, Amsterdam-Brussel, Tarihsiz.
- ² Bartas Tolun, Galip İsen ve Veysel Batmaz, Ben ve Toplum, Sh. 259, Teori, Ankara 1985.
- ³ İlk kez 1988 yılında Fransızca olarak yayınlanan bu eser 1993 yılında Türkçeye çevrilmiştir. Avrupamer-kezcilik tanımı için bakınız: Avrupamerkezcilik, Bir İdeolojinin Eleştirisi, Sh. 111-114, Ayrıntı, İstanbul.
- ⁴ Koçibey Risalesi, Zuhuri Danışman, MEB, İstanbul 1997.
- ⁵ Mehmet Demiröz, Osmanlı'da "Çözülme" ve Gelenek-çi Yorumcuları, Sh. 72-76.
- ⁶ Mehmet Demiröz, a.g.e, Sh. 102-103, Dergah Yayınla-rı, İstanbul 1997.
- ⁷ Bitâl Eryılmaz, Osmanlı Devletinde Millet Sistemi, Sh. 13, Ağaç, İstanbul 1992.
- ⁸ Devlet ve Aile Ahlakı, 109-117, Tercüman, İstanbul, Tarihsiz.
- ⁹ Bernard Lewis, Müslümanların Avrupa'yı Keşfi, Sh. 73, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000.
- ¹⁰ A.g.e., Sh. 208.
- ¹¹ Devlet ve Aile Ahlakı, 114-115, Tercüman, İstanbul, Tarihsiz.
- ¹² Remzi Demir, Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Türk Felsefesi, C. I, Sh. 178, Lotus, Ankara 2005.
- ¹³ Mümtaz Turhan, Kültür Değişmeleri, Sh. 149, Mar-mara Üniversitesi İ.F. Yayınları, İstanbul 1987.
- ¹⁴ A.g.e., Sh. 150.
- ¹⁵ Enver Ziya Karal, Selim III'ün Hat-tı Hümayunları -Ni-zam-ı Cedit- 1789-1807, Sh. 29, Türk tarihî Kurumu, Ankara 1988.

¹⁶ A.g.e., Sh. 30-31.

¹⁷ A.g.e., Sh. 36-37.

¹⁸ Mümtaz Turhan, Kültür Değişmeleri, Sh. 152-157, Marmara Üniversitesi İ.F. Yayınları, İstanbul 1987.

¹⁹ Enver Ziya Karal, Selim III'ün Hat-tı Hümayunları -Ni-zam-ı Cedit- 1789-1807, Sh. 16-17, Türk tarihî Kuru-mu, Ankara 1988.

²⁰ Bernard Lewis, Müslümanların Avrupa'yı Keşfi, Sh. 209, Ayışığı Kitapları, İstanbul 2000.

²¹ Tanzimat Fermanının tam metni için bakınız: http://tr.wikisource.org/wiki/Tanzimat_Fer-man%C4%B1.

²² Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Tanzimatta İctimai Ha-yat", Sh. 632, Tanzimat 2, MEB, İstanbul 1999.

²³ Niyazi Berkes, Türk Düşününde Batı Sorunu, Bilgi Ya-yınevi, Ankara 1975; Atilla İlhan, Hangi Batı?, Bilgi Ya-yınevi, Ankara 1999; Mehmet Doğan, Batılılaşma İha-neti, İz, İstanbul 2001.

²⁴ Tuncer Baykara, "Mustafa Reşit Paşa'nın Medeniyet Anlayışı", Sh. 49-52, Mustafa Reşid Paşa ve Dönemi Semineri, Bildiriler, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1985.

²⁵ A.g.e., Sh. 52.

²⁶ A.g.e., Sh. 52.

²⁷ Adnan Şişman, Tanzimat Döneminde Fransa'ya Gön-derilen Osmanlı Öğrencileri (1839-1876), Türk Tarih Kurumu, Ankara 2004.

²⁸ Bu mektup için bakınız: Murtaza Kortaelçi, "Tanzimatçılarımızın Positivistlerle İlişkileri", Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu, Ankara: 31 Ekim-3 Kasım 1989, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1994.

²⁹ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, "Tanzimatta İctimai Ha-yat", Tanzimat 2, MEB, İstanbul 1999.

³⁰ A.g.e., Sh. 629-630.

³¹ Niyazi Berkes, Türk Düşününde Batı Sorunu, Sh. 176/195-196, Bilgi Yayınevi, Ankara 1975